
שער ראשון

שנים ראשונות, הצהרות ומעשים

תחילת שנות ה-50. עלייה המונית לישראל

הסיסמה בת ארבע המלים – מדינה עברית, עלייה חופשית – רווחה במשך שנים ביישוב והושמעה בעצרות ובכינוסים. סיסמה המבטאת כיסופיהם של בני הארץ לחיים במדינה משלהם, ללא הגבלה על יהודים לבוא ולהתיישב בה.

בארבעה עשר במאי 1948, ה' באייר תש"ח, הוכרזה מדינת ישראל ובמגילת העצמאות נכתב: מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות. ב-19.5.1948 פורסמה פקודת סדרי השלטון והמשפט על ידי מועצת המדינה הזמנית ובה נאמר (סעיף 13(א)): "הסעיפים 13 עד 15 לפקודת העלייה 1941, והתקנות 102 עד 107 ג' לתקנות ההגנה (שעת חירום) 1945, מתבטלים בזה. כל יהודי שעלה בזמן מן הזמנים לארץ ישראל בניגוד לחוקי ממשלת המנדט, דינו כדין עולה חוקי למפרע מיום עלייתו, לגבי כל דבר ועניין."

נפתח בנתונים על העלייה ההמונית בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל.

המוני עולים החלו זורמים למדינת ישראל. מספטמבר 1948

ועד יולי 1951 לא נפל המספר (להוציא חודש אחד) מ-10,000 נפש לחודש. חודש השיא היה מרס 1949 בו הגיעו 30,731 עולים. כך מתקבל הסיכום הבא: ב-1948, תוך כדי הקרבות הקשים של מלחמת העצמאות, עלו לארץ 102 אלף נפש; ב-1949 עלו 240 אלף; ב-1950 170 אלף; וב-1951 175 אלף. מספר היורדים מבין העולים בשלוש וחצי שנים אלו הגיע לכ-35 אלף (כ-5 אחוזים), והוא נמוך לפי כל קנה מידה.

להלן מספרי העולים (באלפים), ילידי הארצות העיקריות, בשנים 1948-1951 (סיקרון 1986):

מספר עולים	ארץ הלידה	מספר עולים	ארץ הלידה
37.3	בולגריה	123.3	עיראק
34.5	תורכיה	118.0	רומניה
31.0	לוב	106.4	פולין
21.9	איראן	48.3	תימן ועדן
18.8	צ'כוסלובקיה	45.4	מרוקו, אלג'יר, תוניס
8.2	ברית המועצות	14.3	הונגריה
7.7	יוגוסלביה	10.8	גרמניה, אוסטריה
		8.8	מצרים

העולים נחלקו פחות או יותר שווה מבחינת מוצאם העדתי: מחצית אחת כללה עולים 'אשכנזים', שרובם ככולם הגיעו מאירופה, והמחצית השנייה היו עולים מיוצאי ארצות האסלאם.

מעניין לראות שכאשר בתנועות עסקו בשאלת קליטת העלייה אפשר למצוא הבדל ברור בין שנות ה-50' לשנות ה-90'. בעקבות גלי העלייה של שנות ה-50' לא דיברו על עולים 'אשכנזים' או יוצאי ארצות האסלאם. המושגים היו: קיבוץ גלויות, 'כור היתוך' איתנו,

עם ה'צברים', וכדומה. בדיונים פנימיים אפשר היה למצוא משתתפים שהעלו סימני שאלה: האם אנחנו מבינים את תרבותם? האם עלינו להפוך אותם להיות כמונו? ורק לעיתים רחוקות מצוין המוצא: נערה תימניה, בחור יווני שכבר הספיק לעבוד בנמל. לעומת זאת בשנות ה־90' החיבור למוצא של העולים מאוד נוכח. כך כשמדובר בעולים מאתיופיה ובעולים מברית המועצות, כך כשמדובר בבני עדות המזרח בעיירות פיתוח ובשכונות מצוקה.

ההבדל נובע, ראשית, מההיקפים השונים ביחס ליישוב הוותיק. בשנות ה־50' הוכפל מספר התושבים בזכות העלייה ההמונית. הם הגיעו מאירופה ומארצות האסלאם וצו השעה היה להפוך את כולם לישראלים. ניתן אמנם לקרוא על תסכול של מדריכים שלא מצליחים להבין את השפה או את המנטליות, אבל זה נכון לגבי יידיש כמו לגבי ערבית. בשנות ה־90' כפי שנראה בהמשך, מבינים שאי אפשר להתגבר על מכשלת הבנת השפה וחייבים להיעזר במדריכים שיודעים לדבר בשפת העולים. אשר לפריפריה, נראה בגרעיני רעים ועודד הראשונים כיצד המתנדבים מבקשים ללמוד את תרבותם של תושבי העיירות, ברובם המוחלט יוצאי ארצות האסלאם.

מכיוון שגבולות הדיון במחקר הנוכחי הם פעילות תנועות הנוער והיערכותן – הצהרתית ומעשית – לפעולה בפריפריה ועם ילדים ובני נוער עולים, לא ארחיב בשאלת היחס למוצאם של העולים. אדגיש רק שהנושא חשוב ומלמד ואפשר להעמיק בו בעיון במחקרים רבים על הפריפריה החברתית והגיאוגרפית במדינת ישראל.⁵

בראשית שנות החמישים עומדת הסוכנות היהודית, המטפלת בכל ענייני העולים עד הגיעם לגבולות המדינה ובשלב מחנות המעבר בארץ, בפני התמוטטות מערכת השירותים הסוציאליים במחנות

5 ראו למשל: נאור, מ. (עורך) (1986) עידן מס' 8, עולים ומעברות, בן חיים, א. (2022) ישראל השנייה, ומחקרים וספרי עדות רבים נוספים.

בחוץ לארץ ובארץ. במצב דברים עגום זה מתקבלת בסוכנות החלטה על כמה עקרונות של מיון שעיקרם הם:

א. 80% מן העולים מארצות אלה (מדובר בעיקר בארצות צפון אפריקה) חייבים להיבחר מבין המיועדים לעליית הנוער, מבין חלוצים וגרעינים התיישבותיים, בעלי מקצוע עד גיל 35 ומשפחות שבהן המפרנס הוא עד גיל 35;

ב. המועמדים, פרט לבעלי מקצוע ולבעלי אמצעים לשיכון עצמי, צריכים להתחייב בכתב לעבודה חקלאית במשך שנתיים ימים;

ג. אישור לעלייה למועמדים אלה יינתן רק לאחר בדיקה רפואית יסודית, בהשגחת רופא מן הארץ;

ד. לא יותר מ- 20% ממספר העולים הנזכרים יוכלו להיות מעל גיל 35, אם הם נלווים למשפחות שמפרנסן הוא בעל כושר עבודה או אם הם נדרשים ונקלטים על-ידי קרובים בארץ.

ההחלטה על עקרונות המיון לא התקבלה באהדה בציבור בישראל. גם בתנועות הנוער, בעלוני התנועות התייחסו לכך שעלינו לקבל בזרועות פתוחות את כל העולים שמבקשים לעלות לישראל. "נתמודד עם הקשיים ונוכל להם", נכתב בשנת 1951 ב'היה נכון' (הסתדרות הצופים) וב'על החומה' (השומר הצעיר) מתארים מסיבת חנוכה בהפעלת מדריכי התנועה וכיצד כל העולים במחנה התקבצו ובאו "בהתחלה חששו ואחר כך היה קשה להיפרד. כי כולנו אחים".

במאמר 'השנה שהיינו בה למיליון' מתואר דיון שהתקיים בסוף חודש יולי 1949, מטעם 'כנסת העיר' (אגודה יהודית אמריקאית), באולם הבימה בתל אביב. ראש העיר ישראל רוקח ומנהל משרד האוצר דוד הורוביץ מסבירים את ההכרח בהמשך העלייה החופשית. על האורחים מאמריקה, המשתתפים בדיון, נאמר כי הם מצדדים בהגבלת העלייה. ג'ורג' דני, נשיא אגודת 'כנסת העיר', מעיר בדבריו הפתיחה כי העלייה החופשית היא אבן הפינה שעליה מושתתת

מדינת ישראל, אבל רבים מידידיה מפקפקים באפשרות המעשית של קליטה בלתי פוסקת של המונים כה עצומים של עולים חדשים. אחרון הנואמים בכינוס היה ישראל רוקח, אשר הדגיש כי למילה 'הגבלות' יש צלצול רע מאז ומתמיד באוזני היהודים, ובכל תפוצות הגולה הם לחמו נגד הגבלות ושילמו מחיר יקר במלחמה זו. עתה, משהוגשם חלום הדורות והוקמה המדינה, מי יעז להחזיר את המושג של הגבלות על העלייה לישראל?! שעריה יישארו פתוחים לכל יהודי השואף לחיות בציון.

בסוף הערב נערך באולם משאל: רק 9 מבין באי האספה הצביעו בעד הגבלת העלייה, ואילו 800 תמכו בהמשך עלייה חופשית.

בשנת 1954, בשבתו בשדה בוקר, היה דוד בן גוריון נחרץ בשאלת הגבלת העלייה. דוגמה לעמדתו נמצא במאמר 'עם סגולה', שכתב ב־27 באוקטובר, 1954 (בן גוריון, 1954, חזון ודרך):

...הוא [תהליך קליטת העלייה. נ.א.] לא נסתיים. ואם יש בארץ 'אנשי מעשה' כביכול המערערים על העלייה ההמונית, ביחוד על העלייה הרבתי מארצות המזרח, והם מתנגדים בגלוי או בחשאי לעלייה חדשה, אם מטעמים כלכליים ואם מטעמי 'יחוס־גזעי', הרי אין כל ספק שאין הם מביעים רצון העם, לא העם בישראל ולא העם בתפוצות; ואם תפרוץ העלייה באחת מארצות המזרח או באחדות מהן – תתאזר המדינה עוז, תקבל על עצמה, בלי כל רתיעה, כל הקשיים הנוספים, ותקלוט העלייה החדשה כאשר עשתה לעלייה הקודמת. הרוב הגדול של מאזיני 'קול ישראל' מקבלים כל הודעה על אניית עולים חדשה כבשורה מרנינה.

אולם, ארבע שנים לפני כתיבת המאמר 'עם סגולה' ערער ד"ר שיבא (מנהל משרד הבריאות באותה תקופה) את המשענת החזקה שמצאו אנשי העלייה בבן גוריון. שיבא טען כי העלייה הבלתי סלקטיבית מהווה סכנה למדינת ישראל. אחרי שנה, ב־1950 לא התנגד בן

גוריון להחלטה על עקרונות המיון של הסוכנות. אחרי שבמשך שנים הביע התנגדותו, הרי בעיצומה של העלייה ההמונית, בשנים 1949-1950, היה ברור כי דיבורים לחוד ומעשים לחוד ויש לנסות לווסת את עליית היהודים לארץ במצבה הקשה.

בסוף שנת 1949 כבר מתחיל לחלחל הספק באשר לאמת שמאחורי האמירות המושמעות בכנסים ובעצרות בעניין קליטת העלייה ההמונית. המצב במחנות העולים היה קשה מאוד. המבנים הארעיים והאזהלים לא היו עמידים בתנאי חורף וקשה היה לראות כיצד מצליחים לקלוט במקומות עבודה ובמגורים את המוני העולים.

יצחק רפאל, מי שהיה ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בשנים 1949-1954, מתאר אווירה בה נאמרו דברים בשיבות הנהלת הסוכנות ובחדרי חדרים ונמסרו תיאורים קשים של המצב במחנות, אווירה של צורך מידי בהחלטה על הטלת מכסות שנתיות ואולי חודשיות על היישוב הוותיק כדי שיסייע בקליטת העלייה. באותם ימי ההתלהבות הגדולה מן התופעה העצומה של עלייה המונית, כתב רפאל, איש לא העז לדבר על כך ברבים (רפאל, אצ"מ).

באחד עשר באוקטובר 1949 כינס בן גוריון את פגישת הסופרים השנייה. נושא הפגישה: תרומת הסופרים לקליטת העלייה ההמונית (מתוך: דברי סופרים, 1949).

בדברי הפתיחה אומר בן גוריון שעל אף קשיי הקליטה הכלכלית והחברתית, על אף סגירת כמה ארצות בפני יציאת יהודים, על אף השטנה המתנהלת נגד העלייה על ידי חוגים שונים ברחבי אירופה ובארצות אחרות – לא פסקה העלייה הגדולה, ויש לקוות שתתמיד. "...עליות אלה עוררו לא רק שאלות משקיות וכלכליות חמורות, אלא גם שאלות חברתיות ותרבותיות. אני מאמין שאנשי הרוח בתוכנו יכולים וצריכים לתרום לפתרון."

בן גוריון מאמין כי חוק שירות הביטחון, המחייב כל נער ונערה, מבני 18, להכשרה חקלאית כחלק מהשירות, יהיה לברכה רבה בקליטת העלייה מבחינה תרבותית וחברתית.

את הרצאת הפתיחה נשא פרופסור בן ציון דינבורג. הוא תיאר את קשיי העולים ואת המפריד ביניהם לבין בני היישוב הוותיק. אין הרבה מן המשותף בין עולים מצפון אפריקה לבין בני הארץ, אמר, ויש אף הרגשת עליונות.

עלי לומר בגלוי, שאין להכיר ביישוב סימנים למשטר של קליטה רוחנית. כבר במסיבה הקודמת עמדתי על כך, שהטמפרטורה החברתית לקליטתה של העלייה היא די נמוכה. והרבה סיבות לכך. ניסיון החיים של העולים הגביר בהם את רגש ההשפלה והדיכאון. ניצחונות הצבא שהנוער שלנו מילא בהם תפקיד עצום החדירו בנו מעין הרגשה של עליונות. אך המוני העולים אם תשוחחו איתם שיחות אינטימיות, יצביעו על הדבר הזה, ואף אם לא יגידו בפירוש, תרגישו בנקל ומיד, שהם נפגעים מהרגשת עליונות זו.

דינבורג מציע להקים מועצה מרכזית בעלת סמכות גדולה לענייני הקליטה הרוחנית. מועצה זו צריכה להתוות את שיטות העבודה, לפקח על ביצועה. על מועצה זו יוטל גם להזעיק את הציבור לפעולה ולארגן את עזרתו. "לא אתעכב על כל הפרטים. אך פעולת תכנון צריכה להקיף, לפי דעתי, את השטחים הבאים: הנחלת הלשון לעם; השתרשותם הנפשית של העולים בארץ על ידי ידיעתה והכרתה; היאחזות במדינת ישראל מבחינת הרגשה והכרה; הקניית ערכים חברתיים, אנושיים וחלוציים." דינבורג מדבר על החשיבות שבהכרת ערך האדם, על הצורך בהקניית ערכים כערך העבודה לעולים, ועל סלילת הדרך למקורות העם היהודי.

מרטין בובר אינו רואה שום יצירת קשר בין היישוב הוותיק והעולים. על תגובת בן גוריון כי בצבא נוצר הקשר, משיב בובר כי תלמידיו השבים מן הצבא מתארים כי גם שם מובלט הפער. ונוסף לכך, בקשר לצבא יש לזכור, צבא אינו מעין תמצית החברה, אדרבה, לפי מבנהו הפנימי וכללי חייו מנוגד הוא לחברה. החברה מורכבת ממשפחות, הצבא מורכב מיחידים, יחידים שהוצאו מתוך עולם המשפחות, וחוקתו חוקת היוצא מן הכלל, ועל כן אין להקיש מן הצבא על החברה.

לאה גולדברג מתארת כיצד ירדה לשפת הים, שם היכתה בה תחושת הניתוק שמסביבה.

ולפתע נזכרתי, שפעם, שלא כמנהגי, יצאתי במוצאי שבת לשפת הים של תל אביב לטייל ולראות את הקהל. ראיתי המוני אנשים, שהפרצופים שלהם אמרו לי, שהם לא קראו ספר, שיעבור זמן רב עד שיקראו ספר; עם זר, שעדיין איננו מכירים אותו; רובם עולים חדשים, מהם שנמצאים בארץ כבר זמן מה, אך עוד לא צורפו אל החוג הזה שאנו חיים בו. כלומר, אנו שוכחים, שקיבוץ – זה אליטה, ומושב – הוא סולת, ואנו מטפחים בתוכנו הרגשה שזה העם, ולעצמו של העניין נמצאים אנו מן העם והלאה.

משה שמיר מפקפק ביכולתם של סופרים להפוך לעסקנים של חיי רוח. הוא מאמין שתפקידם להרכות ביצירה, דווקא בעת משבר.

את מלאכת הקליטה צריך לבצע טיפוס של שליח נאמן וטוב... **טיפוס של מדריך תנועת נוער** [הדגשה שלי. נ.א.] – מתאים אולי לעבודה זו גם בשטח הרוחני, הן מבחינת גילו והמנטאליות שלו, והן מפאת יכולת ההתמזגות החברתית שבו, יכולת הסרת המחיצות, הודות לאותה אש מכלה מחיצות שישנה במבטיו, בתנועותיו ובפגישותיו עם בני אדם.

בשנת 1953 כבר נכתבים מאמרים שכותביהם מפקפקים ביכולת המדינה להמשיך בקליטת העלייה ההמונית. במאמר ראשי בעיתון 'הארץ', ב־29 ביוני 1953, נכתב:

ישראל מוכנה ומסוגלת לקלוט עולים ארצה המוכנים לכל מאמץ של עבודה. הארץ קלטה עולים מסוג זה בשנים שהתנאים האובייקטיביים היו לאין שיעור קשים יותר מכפי שהם היום. מאות אלפי עולים היכו שורשים בארץ, מפעלי התיישבות, מלאכה, תעשייה ושירותים; אך ישראל אינה מסוגלת להמשיך ולקלוט עולים הזקוקים לסעד ואינם מסוגלים למאמץ של בניין. לאמיתו של דבר היא לא תהיה מסוגלת לכך לעולם. אין זה מספיק ללבות את אש ההתלהבות המשיחית. ירושלים של מטה תיבנה בידיים עובדות בלבד.

בעיתוני התקופה מופיעים מאמרים המתארים את החיים במעברות, את חוסר הסתגלותם של הנערים העולים ואת קשיי ראשי המשפחות לפרנס את משפחותיהם. האווירה אינה קלה. ברור לכולם שקליטת העלייה היא מהמשימות החשובות ביותר העומדות בפני היישוב במדינת ישראל. דבריה של טוני הלה בכינוס בבית ברל "גם קודם אולי לא אהבו את העולה אלא את העלייה, את ההעפלה" (דברי שיח, שם) מבטאים את התחושה שהנוער והמבוגרים אינם נרתמים לביצוע משימת קליטת העלייה.

היישוב הוותיק והמבוסס אינו נענה לקריאה לצאת ליישובי העולים, לצאת לשטח ולעשות כל שניתן מבחינה פיזית ומבחינה רוחנית לשיפור מצבם של העולים. גם מזג האוויר לא הקל על חיי העולים. חורף 1950/51 היה סוער ומושלג. מחנות עולים הוצפו ורבים פונו למחנות צה"ל ולקיבוצים. תיאורי האירועים הקשים מופיעים בעיתונות ואי אפשר להתעלם מן המצוקה המשוועת ליד עוזרת ומכוונת.